

6

ההתפתחות הפסיכולוגית של נשים:

השלכות לגבי הטיפול*

קרול גיליגן**

הקדמת העורכים

התנועה הפמיניסטית בארה"ב חידשה את החשיבה הפסיכולוגית בתחומים רבים ברבע האחרון של המאה העשרים. בתחום של פסיכולוגיה התפתחותית, בולטת תרומתה של קרול גיליגן. בארץ הופיע ספרה הראשון, **בקול שונה** בתרגום עברי. בספר רעיונות חדשים לגבי הבנת ההתפתחות המוקדמת של נשים. עד שהוא תורגם בארץ, הספיקה גיליגן עם עמיתיה לכתוב שורה של ספרים נוספים החוקרים את התפתחותן של בנות מתבגרות. כאן בחרנו מאמר מסכם שלה.

התזה הבסיסית בכתבי גיליגן היא שנערות בכניסה לגיל התבגרות עלולות לוותר על האמת הפנימית שלהן, על הידיעות העמוקות לגבי מערכות יחסים, על-מנת להתאים את עצמן לציפיות מאחרים שאתם הן רוצות להיות בקשר. בנות נוטות למחוק או להתנתק ממה שהן חוו וידעו בילדות כדי להיות מתבגרות "נחמדות" או "מקובלות".

האתגר הקליני כאן ברור. המטופלות שלנו עלולות להתאים את עצמן לציפיות של

* Carol Gilligan (1991). Women's Psychological Development: Implications for Psychotherapy. In Women, Girls & Psychotherapy: Reframing Resistance, Eds. C. Gilligan, A.G. Rogers, D.L. Tolman. New York: The Haworth Press, pp. 5-31.

אני מודה מקרב-לב לג'ואן ליפשיץ וקרן המענקים על-שם לילי, ללורנס קרמין המנוח וקרן ספנסר, וכן לזונדי פוירפוי וקרן בוסטון על התמיכה והעידוד שהעניקו לי. העבודה המתוארת במאמר זה לא הייתה אפשרית ללא המענקים שקיבלתי מקרן ג'רלדין רוקפלר דודג', מקרן ג'וזף ס' קלינגשטיין, מקרן קליוולנד, מקרן גונד ומגב' מרילין ברכמן הופמן. לין מייקל בראון, מנהלת פרויקט הרוארד-לורל, ואני רוג'רס, מנהלת הפרויקט "חיזוק ההתנגדות הבריאה ואומץ-הלב בקרב בנות", תרמו תרומה מרכזית להבנתי את קולותיהן של בנות ולחשיבתי על-אודות ההתפתחות הפסיכולוגית של נשים. ברצוני להודות ללין ולקאני, לחברים האחרים ב"פרויקט הרוארד על הפסיכולוגיה של נשים והתפתחותן של בנות" – אליזבת דבולד, ג'ודי דורני, ברברה מילר, מרק טפן, ג'יל טיילור, דבורה טולמן וג'ני וורד, לשרה הנסון – הסייעת של הפרויקט, ולכל הנערות שהשתתפו עימנו בעבודה זו ואשר לימדו אותנו על התנסותן של בנות.

** ד"ר קרול גיליגן הינה מחברת הספר *In a different voice: Psychological theory and women's development*. היא אחת החברות המייסדות של "פרויקט הרוארד על הפסיכולוגיה של נשים והתפתחותן של בנות", ומורה ב"תוכנית להתפתחות ולפסיכולוגיה של האדם" בבית-הספר לחינוך לתלמידים בעלי תואר שני באוניברסיטת הרוארד.

המטפלת. מאידך, נערה ש"מתנגדת" לטיפול אולי מבטאת בכך מחאה בכלל על הצורך לעמוד בציפיות. נזדקק לכל מה שלמדנו עד כאן כדי להציע דרך של תקשורת טיפולית שאינה נשברת על קרנות הדילמה הזאת.

הופעת הבכורה האקדמית של המחברת הייתה במאמר על התבגרות שכתבה יחד עם מורה ורבה לורנס קולברג בשם "המתבגר כפילוסוף" בשנת 1971¹. לאחר עיסוק בהתפתחות המוקדמת של בנות שהביא לפרסום הספר **בקול שונה**, החליטה גיליגן להשקיע את מאמציה בחקירת המעבר מילדות להתבגרות אצל בנות. מחקרים אלה פורסמו בחמישה ספרים².

בספר המסכם שכתבה עם עמיתה, פיתחה גיליגן גישה של הקשבה מחקרית שיכולה להוסיף רבות גם להקשבה הטיפולית. הקטע מכונה "מדריך למקשיב(ה)"³ ומפריד בין ארבע רמות של הקשבה:

1. העלילה של הסיפור
2. "הגוף": באיזו מידה הנערה מרשה לעצמה להתבטא בגוף ראשון. כאן יש הקשבה מדוקדקת לקול של העצמי, "אני" ראיתי, אמרתי, הרגשתי וכו' לעומת הנטייה של בנות לוותר על גוף ראשון ולדלג על ה"אני" לטובת העלילה. כאן המקום להקשיב גם לביטויים של "וויתור על הקול העצמי" כגון "לא יודעת..." "סתם..." ו"כאילו..."
3. מערכות יחסים: בתוך הספור איזה טיב של קשר בינאישי מתגלה. ומה היחס של הנערה ליחסים שהיא מתארת?
4. ההקשר החברתי: בתוך איזה הקשר של ציפיות חברתיות קיימות מערכות היחסים המתוארות? ובמיוחד- מה דעתה של הנערה על הציפיות הללו ועל ההקשר החברתי? כאן המקום במיוחד להקשיב לקול המחאה של הנערה. האם היא מסכימה עם הדרך שבה החברה שלה מתייחסת למערכות יחסים, ולמקומו של הקול הפנימי של בנות בתוכן?

¹ Lawrence Kohlberg and Carol Gilligan (1971). "The adolescent as a philosopher: the 1086-discovery of the self in the postconventional world." Daedalus Vol. 100 No. 4, pp. 1051

² Carol Gilligan, Janie Victoria Ward & Jull McLean Taylor, Eds. (1988). Mapping the Moral Domain. Cambridge MA, Harvard University Press

Carol Gilligan, Nona P. Lyons & Trudy J. Hanmer, Eds. (1990). Making Connections. Cambridge MA, Harvard University Press

Carol Gilligan, Annie G. Rogers & Deborah L. Tolman, Eds. (1991). Women, Girls & Psychotherapy. New York, Harrington Park Press

Lyn Mikel Brown and Carol Gilligan (1992) Meeting at the Crossroads. Cambridge MA, Harvard University Press

Jill McLean Yaylor, Carol Gilligan & Amy M. Sullivan (1995). Between Voice and Silence. Cambridge MA, Harvard University Press

³ Meeting at the Crossroads, Ch. 2

ה"מדריך" ממחיש את ההקשבה הקלינית האחרת שמחפשת היום את מקומה בעולם של תקשורת טיפולית ובמיוחד עם מתבגרות.

המאמר

I – ראייה מחודשת

ברומן ההתבגרות של ג'מייקה קינקייד, בשם Annie John (1985) מספרת אני שני סיפורים על-אודות התפתחותה. בראשון, הפותח את הרומן ואשר מתחיל בגיל עשר, היא מספרת על חיים בתוך מערכות יחסים שהיא חווה כזרם אינסופי, עד שיום אחד, כאשר היא מגיעה לשנתה השתים-עשרה, הוא פוסק לפתע. אמה אומרת לה שהן אינן יכולות עוד להמשיך ללבוש שמלות שנתפרו מאותו בד, שיום אחד היא תגור בבית משלה, ואז תוכל לבחור לעצמה את דרכה. הסיפור השני מסיים את הרומן. אני, כעת בת שבע-עשרה ועומדת לעזוב את אנטיגואה ולעבור לאנגליה, מספרת את הסיפור הרשמי של ההתפתחות האנושית. היא מתחילה בלידה, ולא בגיל עשר, ומתארת את כל קורות התהליך הבלתי-ניתן לעצירה של צמיחה פיזית והיפרדות פסיכולוגית. אולם היא מספרת אותו כסיפור של צביעות ובגידה:

מה שצורב בכל זה הוא, שהם נשארו כמות שהם ואני היא זו שהשתנתה, כך שכל הדברים שנהגתי להיות, וכל הדברים שנהגתי להרגיש, הינם מזויפים כמו השיניים התותבות של אבא... עכשיו גם לי יש צביעות, ושדיים (קטנים), ושיער שצומח במקומות הנכונים, ועיניים חדות, ונשבעתי שלעולם לא יעבדו עליי שוב. (שם, ע' 133)

רומן ההתבגרות של קינקייד מראה, תוך שהוא עוקב אחר טרנספורמציה זו, כיצד עולם יחסים רגיל לכאורה אך מהנה עד-מאוד של נערה, נהפך לסיפור של בגידה.

מקסין הונג קינגסטון, ברומן האוטוביוגרפי שלה, The Woman Warrior (1977), מתארת נערה הנאבקת עם אופני הסתכלות שונים, עד אשר "ראיית הילדה" שלה נעלמת לבסוף: "כעת הצבעים מעטים יותר ועדינים יותר; הריחות מטהרים". ואף-על-פי-כן, "כאב-הגרון [של הילדות] חוזר שוב ושוב... אלא אם כן אני אומרת מה שאני חושבת" (שם, ע' 206). כאשר היא מגיעה לגיל ההתבגרות, היא מנסה לספר לאמה "את הדברים האמיתיים עליי" כדי ש"היא – והעולם – ייעשו דומים לי יותר, ולעולם לא אהיה עוד בודדה" (שם, ע' 197–198), אך כאשר היא עוזבת את הבית, היא לומדת לראות את העולם בצורה הגיונית. "היגיון", היא מסבירה –

אופן ההסתכלות החדש. למדתי לחשוב שלתעלומות צריך למצוא הסבר. אני נהנית מהפשטות. בטון נשפך מפי כדי לכסות את היעדרות בכבישים ובמדרכות. (שם, ע' 204)

אני נמצאת בחדר מלא בנערות בנות שלוש-עשרה – כיתה ח' של בית-הספר "לורל" בקליולנד. על הקירות תלויים דיוקנות של נשים, משפילות מבט חסוד אל אותה תפוזרת של נערות, ילקוטים, אפודות. זה עתה הסתיים מחקרנו בן החמש שנים על התפתחותן של בנות, שנערות אלה נטלו בו חלק, ואני מעוניינת לדעת איך הן רוצות להמשיך להיות מעורבות, כעת כשאנחנו כותבות על עבודה זו ומציגות אותה בפומבי.⁴ הסכמה כללית נוצרת חרש, וזואי מדברת: "אנחנו רוצות שתספרו להם כל מה שאמרנו, ואנחנו רוצות שהשמות שלנו יופיעו בספר." אנחנו מתחילות לדבר על הפרטים, ופאולה מצביעה. "כשהיינו בכיתה ד, היינו טיפשות", היא אומרת. אני אומרת בתגובה שלא היה עולה בדעתי להשתמש במלה "טיפשות" כדי לתאר אותן כתלמידות כיתה ד, שכן מה שהכי הרשים אותי היה כמה הרבה הן ידעו כבר כאשר היו בנות תשע. "אני מתכוונת", פאולה מתקנת את עצמה, "שכשהיינו בכיתה ד, היינו ישרות".

אדריאן ריץ' (Rich, 1979) כותבת על ראייה-מחדש כפעולה של הישרדות מבחינת נשים:

כל עוד אין אנו מבינות את ההנחות שאנו ספוגות בהן, איננו יכולות לדעת את עצמנו. ודחף זה לירע עצמי, מבחינת נשים, הינו יותר מאשר חיפוש אחר זהות: הוא חלק מסיורנו להרסנות העצמית של חברה הנשלטת על-ידי גברים. (שם, ע' 35)

כתיבה כראייה-מחדש – נושא מאמרה של ריץ' – נהפכת לפעולה של התנגדות פוליטית, המציעה, במיוחד למתפרות, "את האתגר וההבטחה הטמונים בחקירה של גיאוגרפיה נפשית חדשה לגמרי".

אך חקירת מרחבי הנוף של הפסיכולוגיה של נשים חושפת התנגדות מסוג שונה: ראייה מחודשת זו, הסוקרת את עולם הילדות של הבנות מנקודת-מבטן כנערות שהגיעו לפרקן, נוטה לאפיין את עולם היחסים שהן חוו, במיוחד עם אימותיהן, כ"שקרי" או "לא-הגיוני" או "טיפשי". פעולה זו של ראייה מחודשת שומטת את הבסיס מתחת לרגשותיהן ולמחשבותיהן של הבנות. היא מערערת את פוטנציאל השינוי הטמון בהתפתחותן על-ידי כך שהיא מותירה את הנערות-הנהפכות-לנשים עם תחושה שרגשותיהן נטולות בסיס, שלמחשבותיהן אין כל אחיזה במציאות,

⁴ "פרויקט הרווארד על הפסיכולוגיה של נשים והתפתחותן של בנות" החל בשנות השמונים המוקדמות לבחון סדרה של שאלות על התפתחות הפסיכולוגית של נשים באמצעות חיבור של נשים ונערות, של מחקר ופרקטיקות קליניות, ושל פסיכולוגיה ופוליטיקה. במהלך העשור כולו ערך הפרויקט מגוון של מחקרים, טיולי-נופש ותוכניות מניעה בטווח רחב של מקומות שנועד להבטיח את הכללתם של קולות שונים – החל בנערות מבית-הספר לבנות "אָמה וילרד" (1981–1984); המשך בנערות ונערות ממועדונים של בנים ובנות בשלוש שכונות בבוסטון ששונות זו מזו מבחינה אתנית, וכן מבתי-ספר פרטיים וציבוריים משותפים לבנים ולבנות בתוך העיר ומסביבה (1984–1990); המשך בבנות בגילאי שש עד שבע-עשרה מבית-הספר "לורל" בקליולנד – פרויקט רחב שכלל נשים שהיו מעורבות בלימוד בנות אם כמורות, אם כפסיכולוגיות ואם כאימהות (1985–1990); וכלה בעבודה אינטנסיבית יותר, החל בשנת 1989, שכללה נשים מפרויקט הרווארד ונערות מבית-הספר "אטריום" בוורטאון, מסצ'וסטס, ומבית-ספר ציבורי קרוב לבוסטון, כמו גם נשים אחרות שנהיו מעורבות יחד עימנו בפרויקט זה, אם כאימהות, אם כמורות, אם כפסיכותרפיסטיות, אם כשרות ואם כמעצבות מדיניות.

שמה שחוו מעולם לא קרה או קרה בתקופה שבה לא יכלו להבינו.

כאשר נערו בגיל ההתבגרות מעבדות מחדש את סיפור ילדותן, הן גם מצביעות על משבר יחסים שמצוי במרכז התפתחותן של נשים – משבר שעד כה נתפס לרוב רק במבט לאחור.⁵ כאשר נשים משוחחות עם נערות, משבר היחסים מתעורר כאשר הן דנות בנושא של ידיעה ואי-ידיעה. אתחיל בשלוש דוגמאות שנלקחו ממסגרות שונות של בתי-ספר.

II – ידיעה ואי-ידיעה

אני יושבת על ספה בחדר גדול – משרדו הריק של אחד מאנשי המנהלה של בית-הספר. גייל יושבת על כורסה נוחה לידי, ומדברת על "זה" – ה"בעיה" שעומדת בדרכה ואשר מביאה אותה לידי חוסר אונים ואי-יכולת להשפיע על מצבה או "להתקרב איכשהו לפוטנציאל שלי".⁶ אני סקרנית ביחס ל"זה", ותוהה אם גייל סקרנית גם-כן. היא אומרת, "אני לא יודעת". היא אינה יודעת אם היא "תבין אי-פעם מה הבעיה", אבל היא "מקווה שיום אחד היא תיעלם ואני אהיה מאושרת". אני שואלת, "איך היא תיעלם?" וגייל אומרת, "אני לא יודעת". אני שואלת, "זה מסקרן אותך?" וגייל אומרת, "אני לא יודעת". היא מרגישה שהיא ניצבת כעת מול "החומה הגדולה הזו".

אך בסוף, לאחר שאני מודה לגייל על שנטלה שוב חלק במחקר ומאחלת לה כל-טוב עד לפגישתנו בשנה הבאה, היא פונה אליי ואומרת, "אולי יום אחד אני אצייר את זה". נראה שגייל יודעת איך "זה" נראה. באיזה צבע תצייר אותו? "במין צבע שנהב עמוק". באיזו צורה? "גוש קרח ענקי, כזה גבוה... עבה מאוד. קובייה שעומדת מולי". גייל אומרת שהיא יכולה להמיס אותה אך שלשם כך היא תצטרך "להשתמש בטמפרטורות גבוהות מאוד".

הביטוי "אני לא יודעת" מציין דיסוציאציה שהתרחשה: גייל מנתקת את עצמה מידיעה של מה שבמובן אחר היא יודעת. הידיעה שלה כרוכה ללא ספק ברגשות עזים שדומה כי הופסקו או הוקפאו. גייל אומרת, בהחזירה אותי אל הנושא של "זה", שהיא יכולה לבטל את הנתק, אך שהפלת חומת הקרח החוצצת בינה לבין רגשותיה תצריך "טמפרטורות גבוהות מאוד" – המסה של קרח למים, רמז לדמעות ולכעס.

בכפרי עם גייל אני חשה שאני צועדת לאורך קו פעיל של דיסוציאציה, ונשאלת למעשה אם אני מסוגלת לעמוד בעוצמת הרגשות, אם אני יודעת מה זה כעס ועצב שקפאו, או במעבר חד לדימוי

⁵ לדיון במשבר היחסים בהתפתחות הפסיכולוגית של נשים, ראו: Gilligan, 1982; Miller, 1986, 1988. ראו גם: Belenky et al., 1986; Gilligan, Lyons & Hanmer, 1990; Stone Center Working Papers Series. במבט לאחור של המשבר בחייהן של נערות בגיל ההתבגרות, ראו: Hancock, 1989.

⁶ לדיון מקיף יותר בהתנסות של גייל, ראו: Gilligan, 1990b.

פוליטי – אני חשה שאני יוצרת מגע עם ה"מחתרת", ונבחת על-מנת לראות אם אני יודעת את הסיסמה, אם אני חברה בארגון: האם אני ערה לטבעה המסעיר של הידיעה של בנות, ויותר מכל, האם אאמין לגייל אם תספר לי מה שהיא יודעת, או כפי שהיא מנסה לברר עם תחילת השיחה שנה לאחר-מכן – האם אסכים עם אותם אנשים האומרים, כפי שגייל אומרת לי, ש"נערות בגיל העשרה לא יודעות מה הן חושבות". גייל חייבת לבדוק את עמדתי כנראה משום שאמא שלה לא מאמינה שניזפותיו הקטלניות של אביה החורג פוגעות ברגשותיה (ראו: Gilligan, 1990b).

* * *

שעת בוקר מוקדמת באמצע החורף. אני יושבת עם שילה בחדר שקט בבית-ספרה, המשותף לבנים ולבנות. מחוץ לחלון, האור מתפשט על-פני שדות שלג. בפנים אפלולי; הדלקנו אור במנורה, ואני פותחת בשאלתי הראשונה: "בהביטך לאחור על השנה שחלפה, מה הדבר הבולט מבחינתך?" זו השנה השלישית של המחקר, ושילה, שכעת בת שש-עשרה, אומרת, שכל מערכות היחסים שלה השתנו. הן "היו בעבר יציבות ומתמשכות, וכעת הן מאוד לא-יציבות". היא מייחסת את המהפך לבגידה באמון מצד נערה, שאותה החשיבה לחברתה הטובה ביותר. מאז "התחילו להיות לי קשרים קרובים מאוד וויכוחים מטורפים עם אנשים, כך שמערכות היחסים מגיעות לקיצוניות רבה יותר: חמות וקרות בצורה קיצונית... התחברתי ונפרדתי מהמון אנשים".

בהרהרה בשינויים אלה, שילה אומרת שהיא אינה "אוהבת את עצמי מספיק כדי לדאוג לעצמי". אני נרגשת מן העצבות שבאמירה זו, ושואלת: "האם את באמת מרגישה כך?" היא אומרת, "כן. כלומר, אני כן דואגת לעצמי, אבל אכפת לי מאנשים אחרים, אני חושבת, יותר משאכפת לי מעצמי. אני לא יודעת." ובשרשרת זו של אמירות ביחס לעצמה – "כלומר, אני כן... אבל אכפת לי... אני חושבת... אכפת לי... אני לא יודעת" – שילה חושפת משבר של יחסים המותיר אותה בתחושה שהיא מנותקת מאחרים, מנותקת מהעולם, וביסודו של דבר בודדה לחלוטין.

כאשר אני שואלת אותה לגבי תקופה שבה חשה רע ביחס לעצמה, שילה עונה "בחמש השנים האחרונות" – מאז הייתה בת אחת-עשרה. היא פיתחה לעצמה אסטרטגיית הגנה סבוכה, בהוציאה את עצמה אל מחוץ לקשר, למען "יחסים" עם אנשים שלהרגשתה אינם מכירים אותה ואינם מעריכים אותה. לורי שטרן כותבת על המקרה של שילה כמדגים את הנטייה המתמיהה של בנות להתכחש לעצמן (Stern, 1991). ברצוני להרחיב את הניתוח של שטרן ולהתמקד בחוויית המבוי הסתום של שילה בנוגע ליחסים. את ההיגיון שמאחוריו שילה פורשת בבחירות במהלך הדו-שיח הבא בינינו. שילה מתארת שיחה פנימית בין קול ששואל אותה "מה את רוצה ממערכות יחסים?" לבין קול אחר שקוטע למעשה את השאלה ומתפקד כמעין נוסע שמעיר כל הזמן הערות לנהג. אני

מתחילה עם קול זה.

שילה: כל הזמן יש את החלק הקטן הזה שקופץ מאחור ואומר "הי אני, הי אני, את לא שווה כלום".

קרול: ומדוע לא?

שילה: כי אנשים הראו את זה. כי מערכות היחסים שלי הוכיחו את זה.

קרול: איך הם יכולים להראות את זה? איך אנשים אחרים יכולים לדעת?

שילה: אנשים אחרים אומרים "זה חייב להיות נכון כי את טיפשה. את לא יודעת את זה בעצמך, את אפילו לא שווה מספיק כדי לדעת את האמת". אנשים אחרים בטח יודעים את זה.

קרול: את מאמינה לזה?

שילה: במובן מסוים.

קרול: ובמובן אחר?

שילה: במובן אחר, אני חושבת שאני בטח חכמה יותר כי לא נתתי להם להיכנס.

קרול: אה, אז אם לא נתת להם להיכנס, אז הם לא יכולים לדעת.

שילה: כך אני מרגישה בטוחה, נכון?

קרול: אבל אם את נותנת להם להיכנס עד הסוף?

שילה: אז זה לא בטוח. אז אם אני עושה משהו, אני יודעת שזה אני.

קרול: אני מבינה. בדרך הזאת את תמיד יכולה לומר שהם אינם מכירים את האני האמיתי שלך.

שילה: נכון. זה שפוי, לא?

קרול: זאת הגנה טובה מאוד. אך במחיר [של מה שאמרת שאת רוצה]. היא מוציאה מכלל אפשרות... את מה שקראת לו "כנות ביחסים".

כאשר אני מפקפקת באותו קול ודאי לכאורה ששילה מקשיבה לו, אך אינה מאמינה לו, ואינה מסכימה עימו, שילה מתארת את תחושות חוסר האונים שלה אל מול האחרים שעליהם הערימה למעשה, תוך שהיא מגינה על עצמה, אך במחיר של הקרבת היחסים שבהם הייתה מעוניינת.

שנה קודם, כאשר שילה תארה את מערכת היחסים שלה עם החבר שלה, היא בטאה עצמה באמצעות דימוי מאד חזק של משבר היחסים ביניהם. תיאורה המרשים והשנון את עמידתה חסרת

האונים במערכת יחסים שהולכת ושוקעת, משקף נאמנה את מצבה שלה וכן את תחושותיהן של נערות ונשים אחרות שממאנות, כמו שילה, לומר את מה שהן יודעות בבירור שמתרחש:

זה כמו שני אנשים שעומדים בסירה שניהם יודעים שהיא שוקעת. אני לא רוצה להגיד לך כלום כדי לא להדאיג אותך, ואת לא רוצה להגיד לי כלום כדי לא להדאיג אותי. ושתינו עומדות כאן במים המגיעים עד קרסולינו, מביטות בהם גואים, ואני לא רוצה להגיד לך כלום, את יודעת.

בנות משתמשות לעיתים קרובות בביטוי "אני לא יודעת" כדי להסתיר ידיעה שעלולה להיות מסוכנת לדעתן, ובביטוי "את יודעת", בהתאמה, על-מנת לגלות מה מותר להן לדעת ועדיין להיות בקשר עם אנשים אחרים.

* * *

אני יושבת עם רוזי בחדר-המורים – חדר קטן בקומה השנייה של בית-הספר שלה.⁷ קומקום חשמלי לא-מחובר מונח על שולחן עץ, ומסגרת העץ המשובצת של החלון מפרידה את אור היום לריבועים שווים. רוזי בת חמש-עשרה, והיא אומרת "אני מבולבלת". היא מכירה את אי-ההתאמות בין איך שהיא לבין איך שאמה רוצה לראות אותה ("קרוב ככל האפשר לילדה המושלמת"), והיא מכירה גם את ההבדלים בין האופן שבו היא רואה את אמה לבין האופן שבו אמה רוצה שרוזי תראה אותה. כך, לכודה בין נקודות-מבט שונות, היא נעשית מבולבלת בתארה את עצמה:

כאשר אני מתארת את עצמי, אני מבולבלת. אני מנסה פשוט, באמת, לברר לעצמי את הדברים ולהבין מה בדיוק ההשקפות שלי. לעשות סדר בדברים, ולהחליט איך לחשוב על דברים.

רוזי יודעת שהיא אינה הילדה המושלמת שאמה הלטינית, השאפתנית והמוצלחת, מדמינת – הילדה ש"מקבלת רק טוב מאוד", ויש לה חיים חברתיים, אבל עדיין מגיעה הביתה בדיוק בזמן, 'על הדקה', ועושה כל מה שההורים שלה אומרים, ושומרת שהחדר שלה יהיה נקי ומסודר". אני שואלת, "יש ילדות כאלה?" רוזי עונה "אולי, מלאכיות". "האם מלאכיות מקיימות יחסי-מין?", אני תוהה בקול רם, בחושבי על רוזי, שאמה גילתה זה עתה כי היא מקיימת יחסי-מין עם החבר שלה. ורוזי מתחילה ב"אני לא יודעת", אך אז מוסיפה את מה שהיה הפתרון שלה: "אם הן רוצות, כל עוד הן אינן נתפסות, כל עוד אף-אחד לא יודע."

⁷ לדיון מלא יותר ביחס לרוזי, ראו: Gilligan, 1990a.

אבל רוזי רוצה מאוד שאמה תכיר אותה. מרגע שנודע לאמה על מיניותה, אומרת רוזי, "רדפתי אחריה והכרתי אותה לדבר איתי, וזה לא היה בקטע של מלחמה או משהו כזה. רציתי פשוט לראות מה יש לה להגיד". אך השקפותיה של רוזי משבשות כל-כך את הסדר שאמה מנסה להנהיג בבית, שרוזי עשויה לתהות אם על-ידי שינוי ההשקפה שלה עצמה או על-ידי ארגון הדברים בצורה שונה, היא תוכל לתקן את מה שאחרת נראה כניגוד חסר תקנה: בין שמירה על קשר עם עצמה כך שהיא תוכל לדעת מה היא רואה ומרגישה ("הסתכלתי על חדר-העבודה הקטן שלה ועל חדר-השינה שלה, וגם הם מבולגנים") לבין שמירה על קשר עם האופן שבו אמה רואה את עצמה ואת רוזי. "ככה שאני לא יודעת", מסכמת רוזי.

III – הבחנה שחוזרת על עצמה

למן המאה התשע-עשרה ציינו פסיכיאטרים ופסיכולוגים באופן עקבי את תקופת ההתבגרות כתקופה קשה במיוחד בהתפתחותן של נשים – תקופה שבה בנות "מועדות יותר לסבול" (הנרי מאודסלי, 1879, מצוטט אצל: Showalter, 1985, p. 130). ובין הבנות הסובלות בתקופת ההתבגרות נמצאות גם אלה שנראות בעלות החיוניות הרבה ביותר מבחינה פסיכולוגית. איליין שוולטר מצטטת כהמחשה את הפסקה הבאה של יוזף ברוייר:

מתבגרות שעתידות ללקות מאוחר יותר בהיסטריה הינן על-פי-רוב נמרצות, מוכשרות ובעלות עניין אינטלקטואלי רב לפני שהן נעשות חולות. אנרגיית הרצון שלהן הינה לעיתים קרובות בלתי-רגילה. הן כוללות נערות שקמות ממיטתן באמצע הלילה כדי להתקדם עוד קצת בלימודים, דבר שהוריהן אסרו עליהן מחשש שמא יעברו קשה מדי. כושר שיפוט מהימן לבטח אינו רווח אצלן יותר מאשר אצל אנשים אחרים, אך נדיר למצוא אצלן רפיון אינטלקטואלי פשוט ומשעמם או טיפשות. (Showalter, 1985, p. 158)

מישל פיין (Fine, 1986), שחקרה נערים ונערות שנשרו מן התיכון בסוף המאה העשרים, מציינת שהנערות הנושרות מבתי-ספר שבתוך העיר נמנות – בעת נשירתן – עם המבריקות ביותר והפחות-מדוכאות. נערות נמרצות, אינטליגנטיות ונחושות משני הקצוות של המאה ושל קשת המעמדות החברתיים מוצאות את עצמן בצרה בתקופת ההתבגרות.

אן פיטרסן (Petersen, 1988), שסקרה את הספרות העוסקת בהתבגרות, משלבת יחדיו סדרה של ממצאים המספקים עדות נוספת לכך שבנות צפויות לחוות בעיות פסיכולוגיות בתקופה זו. בתקופת ההתבגרות אנו רואים אצלן עלייה ניכרת באפיזודות של דיכאון, הפרעות אכילה, דימוי גופני ירוד, מחשבות ומעשים אובדניים, וירידה חדה בתחושת הערך העצמי שלהן. סקירתה

של פיטרסן מהווה המשך להתרשמויותיהם של קלינאים לכל אורך המאה, שלפיהן נערות בגיל ההתבגרות חוות סוג של מעצור או צמצום נפשיים (Freud, 1905, 1933; Horney, 1926; Miller, 1984; Thompson, 1964) וסובלות ממגוון של סימפטומים דכאוניים, תהליכים דיסוציאטיביים ותופעות "כאילו" (Demitrack et al., 1990; Deutsch, 1944; Rutter, 1986).

מחקרים אפידמיולוגיים מספקים עדות נוספת. אלדר וכספי (Elder & Caspi, 1990) מדווחים שכאשר משפחות מצויות במתח – אם בשל קונפליקט בחיי הנישואים, קשיים כלכליים או יציאה של אבות למלחמה – הילדים המצויים בסיכון הגדול ביותר מבחינה פסיכולוגית הם בנים בגיל הילדות ובנות בגיל ההתבגרות. בלוק (Block, 1990) מדווח על צניחה פתאומית בגמישות הפסיכולוגית של בנות בסביבות גיל אחת-עשרה, ללא ממצאים מקבילים בקרב בנים. סליגמן (Seligman, 1991) מוצא ש"בנות, לפחות עד לשלב הבגרות המינית, הינן אופטימיות בצורה בולטת יותר מאשר בנים" (שם, ע' 125), ומסיק כי "יהא אשר יהא המקור שגורם להבדל העצום בדיכאון בבגרות – כאשר נשים פגיעות לכך כפליים מגברים – שורשיו אינם בילדות. חייב להיות משהו שקורה בעת הבשילה המינית או מייד אחריה שגורם להיפוך היוצרות ומנחית על הנערות מכה קשה עד-מאוד" (שם, ע' 149–150). לבסוף, סקר ארצי שנערך לא-מזמן (Greenberg, Lake Analysis Group, 1991) מצא כי נערות לבנות נוטות לחוות נפילה בתחושת הערך העצמי בסביבות גיל אחת-עשרה. נערות לטיניות חוות נפילה חדה יותר כמה שנים מאוחר יותר – בסביבות התחלת התיכון – ונערות שחורות נוטות לשמר את תחושת הערך העצמי שלהן, אך המחיר עלול להיות התנתקות מבית-הספר וחילוקי-דעות פומביים בינן לבין מוריהן.

אם נצרף את כל העדויות יחדיו, נראה כי נערות ניצבות בפני משבר פסיכולוגי בעת ההתבגרות על משבר זה חלק מהנערות מגיבות בהפתחת ערך עצמן ובתחושה שהן לא שוות כלום, בעוד שאחרות חולקות בפומבי על מוסדות שמפחיתים מערכן – במקרה שלנו בתי-הספר – ומנתקות את עצמן מהם. כך או כך, שני הפתרונות גובים מחיר יקר מן הנערות. אך למרות עקביות בלתי-רגילה זו של תצפיות קליניות, ממצאים התפתחותיים ונתונים אפידמיולוגיים, המצביעים שוב ושוב על אסימטריה בולטת בין התפתחותן של בנות להתפתחותם של בנים – אסימטריה שיש לה השלכות ברורות לגבי מניעת סבל וקידום התפתחות – הבחנה זו שחוזרת על עצמה, בדבר קיומו של הבדל, לא זכתה להיחקר עד לאחרונה, ונותרה נטולת הסבר תיאורטי (ראו: Brown & Gilligan, 1990b; Gilligan, 1990a; Gilligan, Brown & Rogers, 1990; Rogers, 1990).

IV – בנות

צלילים, זיכרון מרגש, סינון דרך תיאוריה, איסוף, כמו מים הממלאים לאיטם כיור ולפתע

גולשים, או גשם היורד בהתמדה על סמטאות אחר-הצוהריים של הילדות – קולות של בנות, צועקות, צורחות, לוחשות, מדברות, שרות, מטפסות ויורדות על-גבי סולמות הרגש. והשקט. פנים רגועים, עיניים קבועות במקומן, אוזניים כרויות, בנות יושבות במעגל ולפתע קמות – כמו להקת ציפורים. ממריאות ונוחתות, כמו מתוך תיאום מוקדם. ויחד עם זה, דבר לא נאמר, דבר אינו מובע במילים. רק פניהן וגופן של בנות סופגים פנימה, רושמים את מהלך הגיאות והשפל של חיי היומיום, עוקבים אחר סתף המחשבות והרגשות, קולטים את זרמי היחסים. אני נכנסת למים.

יום שלישי אחר-הצוהריים, תחילת נובמבר, מייד לאחר ליל כל הקדושים. "מועדון התיאטרון, הכתיבה והנופש" מתכנס זו השנה השנייה – חלק מפרויקט שתוכנן על-ידי שלוש נשים ואשר נועד ללמוד מנעויות על התנסותן של בנות בעת שהילדות נהפכת להתבגרות, ולהציע לנערות בתמורה את עזרתנו, בשימורם ובחזיוןם של קולותיהן, התנגדותן, אומץ-ליבן ומערכות היחסים שלהן.⁸ עשר נערות בנות עשר ואחת-עשרה – שלוש אמריקאיות-אפריקאיות, חמש אמריקאיות-אירופיות, אחת אמריקאית-אסייתית, ונערה אחת שאחד מהוריה הגיע מהודו – וכן שלוש נשים (אני רוג'רס ואנוכי – פסיכולוגיות אמריקאיות-אירופיות, ונורמי נואל – שחקנית, במאית תיאטרון ומורה לפיתוח קול ילדית קנדה), שוטפות פנימה אל תוך חדר המדע של בית-הספר הציבורי שבו לומדות הבנות. השנה החליטו הבנות ללמד אותנו מה שהן יודעות.

שתי נערות עומדות זו לצד זו במרכז השטח שפינינו בחדר. שתי נערות אחרות – "המחשבות שלהן" – עומדות מאחוריהן. הדרמה מתחילה. נערה אחת אומרת שהיא רוצה לשחק עם האחרת; הנערה האחרת בבידור אינה רוצה בכך. כאשר שתי הנערות ניצבות מול אותו מבוי סתום של יחסים, "המחשבות" שלהן מבטאות את זרם התודעה שלהן – הגשה מבריקה של המחשבות והרגשות של כל אחת מהנערות בתגובה על המתרחש ביניהן. לבסוף, ה"מחשבות" נוטלות פיקוד ומדברות כעת ישירות זו אל זו, מתחילות להניע רגשות ומחשבות שבתחילה נראו קבועים, מקובעים ובלתי-ניתנים לשינוי, ובעשותן כך הן מתחילות ללבן את בעיית היחסים.

מה שבנות יודעות על יחסים ורגשות הלך והתבהר בהתמדה במהלך הפגישות השבועיות שלנו בשנה השנייה של הקבוצה. אותה תפיסה מיידית של תהליכים פסיכולוגיים, אותה שמירה על עין פקוחה ואוזניים כרויות המכוונות ללא הרף לעולם היחסים הסובב אותן, כפי שהבחנו אצל בנות ושמענו במסגרת ראיונות (Brown & Gilligan, 1990b; Gilligan, Brown & Rogers, 1990), הומחזו כעת ישירות למעננו על-ידי נערות שדומה כי רצו להסיר מאיתנו כל ספק באשר לכוח של קולותיהן, לעומק הידיעה שלהן ולעוצמת שאיפתן ליחסים כנים בינינו. בשבוע שבו הציגה נורמי

⁸ "מועדון התיאטרון, הכתיבה והנופש" הינו חלק מרכזי של הפרויקט "חזיון ההתנגדות הבריא והאומץ-הלב בקרב בנות". פרויקט מניעה זה נועד לעזור לנערות לשמר את הידע שלהן בנוגע ליחסים ואת בהירות קולן בתקופת ההתבגרות, באמצעות תרגילי תיאטרון וכתיבה שנוצרו על-מנת לחזק ולהרחיב את טווח הקולות והיחסים של הנערות, ובאמצעות טיולי-נופש שנועדו לעודד תגובות פעילות של הנערות על עולם הטבע ועולם התרבות. הפרויקט שם דגש מרכזי בפיתוח יחסים בריאים בין נערות ונשים.

לראשונה מסכות ניטרליות מהתיאטרון היווני, בהדגימה כיצד פנים יכולים להסוות רגשות, כל אחת מהנערות, שהלכו מסביב במעגל זו אחר זו, הפכה את פרצופה למסכה ואז מנתה את הרגשות הגלומים במסכה ואת הרגשות שהמסכה מסתירה. הרגשות המוסווים היו הרגשה "רגילה, שום דבר מיוחד" (שהוסוותה על-ידי מסכה "סנובית") והרגשות של כעס, אי-רצון להיות עם מישהו, שנאה כלפי מישהו, שיעמום (שהוסוו על-ידי מסכות "נחמדות", "חייכניות" ו"מתעניינות"). "אבל נורמי", אמרה ג'ואן בת האחת-עשרה בסוף התרגיל, "אנשים תמיד מסווים את רגשותיהם".

לכשרונן של הנערות להפוך את פרצופיהן לפרצופים של נערות נחמדות, חייכניות ומתעניינות התחבר כשרונן לשמוע ולזהות קולות שקריים – במיוחד הקולות השקריים של נשים במערכות יחסים כוזבות. בליל כל הקדושים, כאשר אָני ואנוכי הבאנו חלקי תחפושות, כולל כנפי מלאכים בשביל "מישהי טובה בצורה שלא תיאמן", לבשו הנערות את הכנפיים והגבירו מייד את קולן. על דרך ההגזמה הן הציגו התנשפויות צייצניות האופייניות לשיחתן של נשים חסודות, בהציגן הן את הנפש הפועלת של האישה הטובה-בצורה-שלא-תיאמן והן את מנגנון הניתוק – השימוש בקול על-מנת להסוות מחשבות ורגשות במקום לבטאם, ובכך לסגור ערוץ של קשר בין אנשים במקום לפתוח ערוץ כזה. בהפרידן את קולותיהן מִבָּאָר הרגשות והמחשבות המצויה עמוק בתוך הגוף, חיקו הנערות במדויק את ברכות-השלום הטקסיות והמחוות החברתיות של נשים, ובעשותן זאת חשפו עד כמה הן מכירות היטב את גוון הקול וגובה הצליל המאפיין חברויות כוזבות של נשים.

בנות סופגות פנימה מדי יום ביומו ראיות מהעולם האנושי שסביבן – העולם שפתוח להתבוננות פסיכולוגית במשך כל היום, בכל יום ו"בחינם". בדרך זו הן רואות לעיתים קרובות מה שלא היה אמור להיראות ושומעות מה שלכאורה לא נאמר. כמו אנתרופולוגיות, הן קולטות את התרבות; כמו סוציולוגיות, הן מבחינות בהבדלי גזע, מעמד ומין; כמו פסיכולוגיות, הן מפענחות את המתרחש מתחת לפני השטח; וכמו חוקרות טבע, הן אוספות את תצפיותיהן, עורכות אותן זו לצד זו, ממיינות אותן, ודנות בהן בינן לבין עצמן בשיחה מתמשכת על יחסים ואנשים, הנמשכת לסירוגין במשך רוב היום, בכל יום.

סטפני בת האחת-עשרה, לדוגמה, מתארת את עצמה כרדיו – מסוגלת לכוונן את עצמה לטווח רחב של אנשים אחרים:

לפעמים אני מרגישה שאני רדיו. על החוגה שלי יש [תחנה] אחת שהיא שירים עצובים, אחת שהיא שירים שמחים, אחת שהיא מעין שירים לא-אכפתיים... ואז, אם אני עם ריטה, אני עוברת לשירים השמחים ולשירי הצחקוק; כשאני עם איירין, אני עוברת לשירים העצובים ולשירים האמיתיים. וזה פשוט ככה, אני מכווננת את עצמי.⁹

כישרון חברתי זה אולי מסביר את אותו חוסן פסיכולוגי המאפיין את הבנות במשך שנות

החביון – היכולת לכוונן את עצמן לעולם היחסים, להתחבר עם אנשים שונים.

אך לא פעם בנות החיות חיים של קשרים אינטנסיביים ניצבות בפני בעיות יחסים קשות. סטפני מסבירה:

אני לגמרי לא מסכימה עם השיר "Don't cry out loud". אני לגמרי לא מסכימה איתו. את צריכה להגיד לכולם איך את מרגישה, בתנאי, כמובן, שזה לא יפגע ברגשות שלהם. ממש כמו לדבר עם חיות-צעצוע או עם חפצים; זה פשוט עוזר לך להוציא החוצה את הכאבים שלך... ומייד אחרי שאת בוכה מספיק, כמו לתוך הבטן הרכה של השפן-צעצוע, את פשוט מתחילה לאהוב אותם ואת באמת לומדת לאהוב אותם.

לסטפני ברור מה טיבה של הבעיה: את צריכה להגיד לאנשים איך את מרגישה, בתנאי שזה לא יפגע ברגשותיהם. אך הפתרון שלה מעורפל מאוד. כאשר היא מספרת על כאביה לחיות-הצעצוע שלה, היא מותירה אי-בהירות סביב השאלה אם היא מתחילה לאהוב את החיות או את האנשים שמפניהם הסתירה את עצבותה.

לנוכח זה היה מפתיע לגלות את הנכונות הרבה שבה בנות צעירות יותר – בנות שבע ושמונה – מספרות לאנשים איך הן מרגישות, שמות-לב להפרות במסגרת יחסים ומגיבות בצורה גלויה על המתרחש בהן, אפילו כאשר תגובתן מוליכה אותן לחוות רגשות כואבים או לגרום צער לאחרים.⁹ את הפנות הזו ביחסים ניתן לראות בצורה חיה אצל ליין מייקל בראון (Brown, 1989), המביאה את הדוגמה של דיאן – שופטת ("whistle-blower") בת שמונה במשחק היחסים. כאשר דיאן נשאלת אם היא מכירה מקרה שבו לא הקשיבו למישהו, היא מדברת על ההתנסות שלה בארוחת-הערב, כאשר אחיה ואחותה קטעו את דבריה ו"גנבו את תשומת-הלב של אימא [שלה]". הפתרון של דיאן היה להביא משרוקית לארוחה ולנשוף בה כאשר יקטעו את דבריה. האם, האח והאחות, כך דיווחה, הפסיקו פתאום לדבר והפנו אליה את מבטם, ואז אמרה להם דיאן "בקול נורמלי: 'ככה זה הרבה יותר נעים'". קרין, בת-כיתתה, יצאה מהכיתה ביום השני ללימודים כאשר ראתה כי המורה מתעלמת מהיד המורמת שלה ומבקשת מאחרים "לפתור את כל השאלות הקשות". קרין (ראו: Brown, 1989; Brown & Gilligan, 1990b) ידעה שאנשים שיראו אותה במסדרון יחשבו שהיא בעונש, אך היא ידעה גם ש"לא הייתי בעונש. פשוט לא יכולתי לסבול את זה. אז אני מניחה שפשוט יצאתי". כאשר נשאלה אם המורה שלה יודעת מדוע יצאה, עשתה קרין הבחנה

⁹ סטפני רואינה על-ידי ד"ר שרי לנגדייל בשנת 1981, יחד עם תשע נערות נוספות בנות אחת-עשרה. ראיונות אלה תרמו באופן ממשי להגברת העניין בקולותיהן של נערות בנות אחת-עשרה במסגרת פרויקט הרווארד המתמשך.

¹⁰ הניתוח שלי ביחס לדיאן, קרין, ג'סי וויקטוריה שואב רבות מעבודתה של ליין מייקל בראון על נרטיבים של בנות בנוגע ליחסים (Brown, 1989, 1991; ראו גם: Brown & Gilligan, 1990b).

דקה בין ידיעה להקשבה, באומרה: "היא לא הסכימה להקשיב לי, אבל אני אמרתי לה, אז אני מניחה שהיא יודעת."

נכונותן של בנות לתת ביטוי למציאויות כואבות של יחסים ניכרת בצורה ברורה כאשר ג'סי בת השמונה מספרת, כמתואר על-ידי בראון (Brown, 1991), על המקרה שבו הלכה לשחק עם חברה. אצל החברה הייתה חברה נוספת והן לא הסכימו לשחק עם ג'סי. ג'סי אמרה לחברתה שהיא בכלל לא נהנית מ"סתם לשבת שם" ושהיא תלך הביתה אם הן לא ישחקו איתה. כתגובה אמרה לה חברתה, על-פי דיווחה של ג'סי, "אז תלכי הביתה". בניגוד לכך, טניה, בהיותה בת שלוש-עשרה, חושפת את הבוגדנות הנגרמת מאי-דיבור על מציאויות כואבות של יחסים. היא וחברה נוספת חזרו בהן מתוכנית לצאת למחנה עם נערה שלישית שהייתה, לדברי טניה, "החברה הכי טובה שלי לכאורה". כאשר גילתה הנערה מה שקרה ושאלה אם היא יכולה לבוא איתן למחנה האחר, אמרה לה טניה "אם את רוצה; זה תלוי בך", כשהיא ברור לגמרי ש"לא רציתי שהיא תבוא". טניה מרגישה לכודה משום ש"אני לא יכולה להגיד את זה... אני לא יכולה להגיד לה כלום. כי היא תיפגע, אז אין לי שום מושג מה לעשות".

ויקטוריה, בת האחת-עשרה, כאשר היא עומדת בפני בוגדנות כזו במערכת יחסים, בוחרת בבידוד קיצוני – "לא להיות תלויה באף-אחד". כאשר היא מתארת את נסיגתה מיחסים על-מנת לשמור על חווייתה שלה, היא פוסקת חד-משמעית שהיא עושה משהו הרסני: "אני מנסה לבנות, זה די רע בעצם לעשות את זה, אבל אני מנסה לבנות לעצמי מגן קטן".

* * *

כאשר אני לומדת מבנות מה בנות עושות בתקופה שבה הן מגיעות לגיל ההתבגרות, אני מציינת לעצמי את המקומות שמוכרים לי ומפתיעים אותי כאחד. ואני שמה-לב לתחושות שמזכירות נשכחות, כגון ההרגשה של תנועה ללא היסוס וצלילו של הקול המדבר בצורה ישירה ללא הסתייגויות – אותם צלילים פתוחים של קולות המגיעים ישירות ממרכז גופן של בנות. בקולטי מהבנות את תחושת התנועה החופשית בגוף של נערה, אני מוצאת את עצמי רצה עם בנות כפי שאני זוכרת שרצתי בילדותי.

ובהקשיבי לקולותיהן של הבנות, אני מתחילה גם להקשיב עם הבנות לקולות שהן סופגות פנימה. כאשר בנות מטות את אוזניהן לעולם, מצותות, מאזינות בגניבה לשיחות יומיומיות, הן סופגות פנימה קולות המשתקים את הידע שלהם על יחסים. וכאשר התנסותן וגופן משתנים עם ההתבגרות, הבנות נוטות יותר להתייחס בביטול להתנסויות של ילדותן או לשים מכסה על עולם

הילדות שלהן כדי שהוא יישמר שלם. אך כאשר הן טורקות את הדלת בפני ילדותן, קיימת סכנה שהן קוטלות למעשה את תאי ה-T של מערכת החיסון הפסיכולוגית שלהן – היכולת לכווץ את עצמן, ללא מאמץ לכאורה, לעולם היחסים. קולות שמפריעים לידיעה של הבנות במכוון או לא במכוון, או מעודדים בנות להשתיק את עצמן, מונעים אותן מלקלוט או מלחשוף קבל עם ועדה סדרה שלמה של הפרות במסגרת יחסים – הפרות שהן מסוגלות לתפוס בצורה חדה מאוד, כגון שאין מקשיבים להן, שמתעלמים מהן, שלא משתפים אותן, שמעליבים אותן, שמטיחים בהן ביקורת, שמדברים אליהן ברשעות, שמשפילים אותן או צוחקים עליהן, שמתלחשים עליהן, שמדברים עליהן מאחורי הגב, שחברה בוגדת בהן או שמכריעים אותן או פוגעים בהן פיזית.

טניה, בהיותה בת שש-עשרה, כותבת מכתב ללין מייקל בראון – המנהלת של פרויקט הרווארד-לורל – על תחושותיה בעקבות מאמר שכתבנו לין ואנוכי (מאמר שהיא ולין דנו בו יחדיו באריכות-מה) (ראו: Brown & Gilligan, 1990a, 1990b). היא מדברת על "קול פנימי" בתוכה ש"נעשה עמום". היא מסבירה, "הקול המייצג את מה שאני מאמינה בו נקבר עמוק בתוכי". טניה רוצה שיהיו לה יחסים כנים עם אנשים. אך כאשר היא סופגת פנימה את מה שהיא שומעת על אותן נערות מושלמות שדומה כי אנשים אוהבים ומעריצים, טניה מוצאת את עצמה שמה-לב לקולות המכשילים את שאיפותיה בנוגע ליחסים. "אני לא רוצה שהדימוי של 'נערה מושלמת' יחבל במאמציי להיות בן-אדם אפקטיבי באמת", היא כותבת. "יחד עם זה, אני עדיין רוצה להיות נחמדה, ואני אף-פעם לא רוצה לגרום בעיות."

כאשר נינה – מחברת סיפורים מוכשרת – מגיעה לגיל שתים-עשרה, המלה "נחמד" נשזרת שוב ושוב בשיחתה ומסתירה עולם שלם של רגשות, כשם שהמלה "מעניין" מסתירה מחשבות.¹¹ שתי מילים אלה, שזוכות בתפוצה רבה בשיחתן של בנות, מקהות את העולם האנושי שהבנות חיות בו, וגודלו של אובדן זה ניכר בשינוי שחל בתיאורה של נינה את סיפוריה.

בגיל אחת-עשרה נינה מספרת לי שהיא כותבת סיפור על "מישהו במהלך מלחמת-האזרחים", ושהיא עושה את הסיפור שלה "קצת עצוב" משום שכאשר האב יוצא למלחמה, הבת "מודאגת באמת". נינה מסבירה:

הוא מדבר איתה לפני שהוא הולך על איך שהוא מרגיש ביחס לעזיבה ושהוא מודאג בדיוק כמוה, או אפילו יותר מודאג ויותר מפוחד... והיא, את יודעת, מרגישה כאילו הוא לא הולך יותר לחזור, שזה אפשרי, אבל את יודעת, זאת לא עובדה עדיין. אז יש לה לפעמים תחושה מאוד, אה, מאוד מוזרה.

¹¹ בכתיבתי על נינה אני מסתמכת על שיחות עם אָני רוג'רס, שעזמה קראתי את הראיונות עם נינה, כמו גם על התוכנות של קתרין גייסמר, אמי גרילו, שרה אינגרסול, קייט אוניל והתר תומפסון – חברות בקבוצת המחקר של הפרויקט "חיוזק ההתנגדות הבריאה ואומץ-הלב בקרב בנות".

אני שואלת את נינה לגבי התחושה המוזרה הזאת, והיא פותחת בתיאור יוצא מגדר הרגיל של הדרכים שבהן התחושות נערמות בשכבות או זורמות זו אל זו, האחת נערמת על-גבי רעותה או מתנקזת אל רעותה, כפי שכעס נערם על-גבי צער הבא בעקבות זעזוע או הפתעה, כשכולם מתנקזים לזרם מתמשך של תחושות דאגה (upset), המחפשות נחמה לנוכח רחש הפחד הקבוע וההפתעה המתמדת מההכרה בקיומו של הקשר – ש"גם הוא יכול להרגיש ככה". נינה ממשיכה לתאר את סיפורה ואומרת:

לפני שהוא עזב, היא הבינה שהוא לא, אה, חזק בצורה מוחלטת, אבל היא לא, אה, כעסה עליו בשל כך, אבל היא הרגישה המון, אה, המון צער, כאילו, המון רחמים עליו, ומאוד מזועזעת או מופתעת בעיקר, ועדיין מודאגת מזה שהוא עוזב. והוא, אה, ניסה לנחם אותה כשסיפר לה על, אה, על הפחדים, הפחדים שלו מללכת, אבל באמת היא הייתה פשוט מופתעת בעיקר והיא לא תפסה שהוא יכול להרגיש ככה גם-כן...

אני שואלת, "מדוע היא לא ידעה זאת?" ונינה ממשיכה לפרוש במדויק את רגשותיהם ומחשבותיהם של אנשים בתגובותיהם זה כלפי זה – נרטיב פסיכולוגי נטורליסטי יפהפה של השינויים המתרחשים במסגרת היחסים, שנפסקים לפתע כאשר עוזב ויוצא למלחמה, והבת, הנענית למשאלתו שהיא לא תקשה עליו עוד יותר, מפסיקה להיות מוטרדת או לפחות מפסיקה להראות זאת כלפי חוץ:

הוא תמיד היה שם בשבילה, את יודעת. היא הייתה, אה, היא הייתה פגועה... והיא הרשפלה כי היא הייתה בת. והוא תמיד הבין אותה והיא הייתה קרובה מאוד אליו... האחים והאחיות שלה חשבו שזה מאוד אמיץ מצידו לעשות זאת [להתגייס] תכף ומיד, אבל היא ידעה שהוא היה, שהוא פשוט, אם הוא היה מחכה עוד קצת, אז הוא לא היה מסוגל לעשות את זה, לא היה לו מספיק אומץ לעשות את זה.

ואיך היא ידעה את זה?

היא ידעה בגלל הדרך שבה הוא דיבר איתה... שהוא מרגיש באמת מפוחד ומודאג... והוא לא רצה שהיא תעשה את זה קשה יותר או משהו כזה. אחרי זה, היא לא נהייתה כל-כך מודאגת, או שהיא לא הראתה את זה.

נערות בסביבות גיל אחת-עשרה מתחילות לעיתים קרובות להכיר את אבותיהן כחלק מהעולם האנושי שהן קולטות ומקשיבות לו, וכך הן מגלות מה שלעיתים קרובות אין מדברים עליו בתרבות שלנו: אנושיותם של הגברים – פגיעותם של הגברים. אָני רוג'רס (Rogers, 1990) מתארת את

"אומץ-הלב המוכל בגופן (embodied) של בנות, בהבחינה כי קול וגוף, משחק וידע, נוטים להיות מחוברים אצל בנות עוד לפני תקופת ההתבגרות, ושחיבור זה מתבטא כלפי חוץ כמעין "אומץ-לב רגיל" – נכונותן של בנות, בהתאם למשמעות ישנה של המונח "אומץ-לב", "לבטא בגלוי את מחשבותיהן על-ידי כך שהן מגלות לכולם את אשר בליבן" (Rogers, 1990). אך אומץ-לב מקושר לעיתים קרובות יותר, במיוחד לגבי גברים, להעדר פחד ולהתגברות על פגיעות, קרי, להתנתקות פסיכולוגית ופיזית.

ניתוק זה מודגם על-ידי האב בסיפור מלחמת-האזרחים של נינה, כאשר הוא מסתיר בחופזה את הפגיעות שחשף, מתגבר על פחדו בנחישות על-מנת לעשות את הדבר הנכון ולהתגייס לצבא. אך הניתוק מחלחל גם אל סיפוריה של נינה, כך שכמו הבת בסיפור המסתירה את רגשותיה כדי לא להקשות את הדברים עוד יותר, נינה, בגיל שתים-עשרה, כותבת כאילו היא אינה יודעת מה שהיא יודעת על אנשים ועל תהליכים פסיכולוגיים. למעשה, סיפוריה מגיל שתים-עשרה עוסקים פחות במה אנשים מרגישים, ויותר באיך חפצים "היו מרגישים" אילו הם היו "מסוגלים לראות" – כמו עט ללא מכסה.

באחד הסיפורים, שיעור באהבה מצטמצם לסיפור הרפתקה ותו לא, כאשר נערה אשר –

מנסה, בעצם, היא מתאהבת באיזה בן... והם עוברים כל מיני הרפתקאות. זה מתחיל כשהם בנשף-ריקודים, ואז, כשהיא צריכה לעזוב, המכונית שלו נגנבת ואז הם הולכים לכוניה... הקבוצה הזאת גנבה אותו... והוא צריך להילחם באחד הבחורים, ואז הם יוצאים לדרך במכונית ויש סערה והמכונית נתקעת והם צריכים ללכת, וכאלה מין דברים.

עולם היחסים שאותו תיארה נינה קודם לכן נעלם, לכאורה מבלי להשאיר עקבות. ונינה, המחברת של "סיפור מלחמת-האזרחים", דומה שנעלמה יחד עימו. "זה באמת סיפור טוב", היא אומרת על סיפור ההרפתקאות הרומנטי שלה, "אני יכולה להבחין בזה. מכל מקום הוא הרבה יותר טוב מאלה שכתבתי לפני שנתיים".

סיפוריה של נינה על איך חפצים היו מרגישים אילו הם היו מסוגלים לראות זוכים בפרסים בתחרויות מקומיות של כתיבת סיפורים, ונינה בת השתים-עשרה חולמת להפוך לסופרת מפורסמת ועטורת-פרסים או לפחות לזכות במלגת לימודים לקולג'. לדברים שהיא הכי אוהבת – כתיבה וקריאה – יש ערך בעיני אנשים אחרים, וכדי למכור את סיפוריה בשוק החופשי, עליה לשים-לב למה שאחרים רוצים ומעריכים.

לנוכח העובדה שבגיל שתים-עשרה היא מתמקדת בערכם של סיפוריה בעיני אחרים יותר מאשר בהנאתה שלה מן הכתיבה, שאותה תיארה בגיל אחת-עשרה, נראה שנינה הסיטה את

תשומת-ליבה מתהליכים פסיכולוגיים לשאלות של שיפוט. כעת האנשים בסיפוריה משתנים ללא הסבר – נהפכים בחטף מרעים לטובים. לדוגמה, באחד הסיפורים, "מלכה שהיא בעצם מלכה רעה" נרצחת ביום השנה להכתרתה. אך שלושה דורות אחר-כך היא נהפכת ל"מלכה יפה ונפלאה". מכיוון שנינה חשה יחד עימי שמהו חסר בסיפור – הבנה כלשהי או אפילו עניין לגבי האופן שבו המלכה משתנה – היא מציעה על-דרך ההסבר את ההבחנה הבאה: "זו פשוט הדרך שבה הזיכרון מסתיר את הדברים הרעים."

"הסתירו" – זה הדבר שנאמר באופן יומיומי ובדרכים רבות מספור לבנות המגיעות לגיל ההתבגרות: כסו את גופכן, הצפינו את רגשותיכן, שימרו בסוד את מערכות היחסים שלכן, הצניעו את הידע שלכן, הסוו את קולכן, ואולי יותר מכל – הסתירו את התשוקה (ראו גם: Debold & Tolman, 1991; Tolman, 1991; Tolman, 1991). והחומה שמונעת את הזיכרון מלחלח דרך כיסויים אלה היא אולי החומה עם השלט המתייג את הגוף, הרגשות, היחסים, הידיעה, הקול והתשוקה, כרעים.

V – תיאוריה של התפתחות

אם בריאות פסיכולוגית היא – בצורה הפשוטה ביותר – שמירה על קשר עם עצמך, עם אחרים ועם העולם, אזי בעיות פסיכולוגיות מעידות על משברים הקשורים ליחסים: אובדן מגע עם המחשבות והרגשות של עצמך, בידוד מאחרים, ניתוק מן המציאות. הפרדוקס של ההתפתחות, ההופך את הגדילה האנושית למסע כה מרתק, הוא, שאותן מערכות יחסים המהוות את ערוצי הגדילה, הינן גם הדרכים הראשיות שבהן אנשים נפצעים נפשית. הפגיעות – אותה פתיחות להתנסויות המצויה בלב-ליבה של ההתפתחות – נושאת עימה תמיד את הסיכון להיפגע או להיחלש באופן חמור, ומשחק זה של פתיחה וסגירה, התחברות והתנתקות, משתקף בשתי המשמעויות של המונח "אומץ-לב" (ראו: Rogers, 1990).

העדות לכך שבנים נוטים בסבירות גבוהה יותר מבנות לסבול פסיכולוגית בילדות המוקדמת, ואילו בנות מצויות בסיכון רב יותר לפתח קשיים פסיכולוגיים בתקופת ההתבגרות, מצריכה הסבר ומצביעה על צורך בראייה מחודשת – מציאת דרך חדשה לדבר על התפתחות פסיכולוגית. הברזל זה, כך אטען, מכיל גם תקווה לשינוי.

לאור הדברים שלמדתי מהנערות על משברי היחסים שבנות חוות כאשר הן מתקרבות לגיל ההתבגרות – מקום שבו ההתפתחות נראית בלתי-עבירה – אני מציעה כהנחת-עבודה שתקופת ההתבגרות בהתפתחותן הפסיכולוגית של נשים הינה תקופה שניתנת להשוואה לתקופת הילדות המוקדמת אצל גברים. היא מחישה משבר יחסים היוצר מבוי סתום בהתפתחות הפסיכולוגית, מקום שבו למען היחסים (עם אנשים אחרים ועם העולם) על האישה להוציא את עצמה אל מחוץ

לקשר. מכיוון שהפרדה זו של עצמה מהיחסים אינה יציבה מבחינה פסיכולוגית וכן מבלבלת מיסודה (אם היא אינה נמצאת בתוך הקשר, אזי המלה "יחסים" מאבדת את משמעותה), חייבת להיווצר התנגדות לחלוקה זו, ופשרה כלשהי חייבת להימצא.

פרויד (Freud, 1899/1900) הציע אותו דבר ביחס לבנים כאשר דיבר על "תסביך אדיפוס", נקודת מפנה בילדות המוקדמת של בנים, וכן כבסיס לסבל הנוירוטי ולציוויליזציה. הלחץ שהבנות מצויות בו כאשר הן מגיעות לגיל ההתבגרות, והתנסותן במשבר יחסים חמור, מסמנים באופן דומה נקודת מפנה או קו פרשת-מים בהתפתחותן של בנות. אך הקשר של בנות לתרבות שונה מזה של בנים, ובנות בגיל ההתבגרות מצויות בנקודה שונה מאוד בהתפתחותן בהשוואה לבנים בילדות המוקדמת – עם הרבה יותר ניסיון במערכות יחסים ואולי גם עם תמריץ קטן יותר לוותר על יחסים כמחיר שבאופן אירוני, נדרש על-מנת להיכנס לחברה. כתוצאה מכך, ההתפתחות הפסיכולוגית של נשים – כפי שהבחינו גם אחרים (ראו: Miller, 1986) – ניתנת לשינוי באופן עמוק.

משבר היחסים בילדות המוקדמת של בנים ובתקופת ההתבגרות של בנות מתאפיין במאבק להישאר בקשר – התנגדות בריאה לניתוקים שפוצעים פסיכולוגית (ניתוקים מהגוף, מרגשות, מיחסים, מהמציאות). מאבק זה לובש מגוון של צורות, אך במרכזו ניצבת ההתנגדות לאובדן, לויתור על ממשותם של היחסים לטובת אידיאליזציות או – כפי שמכנים זאת לעיתים – הזדהויות. כשם שעל בנים צעירים מופעל לחץ לסגל לעצמם דמויות של גיבורים או גיבורי-על, כמטרה המגדירה את משאלותיהם לנחול מקום גברי במשפחה או כגבריות בכלל, כך על בנות מופעל לחץ בתקופת ההתבגרות לאמץ לעצמן דימויים של שלמות כמופת של האישה הטהורה או הטובה ללא דופי: האישה שאותה הכל יקדמו ויעריכו וירצו להיות במחיצתה (ראו: Gilligan, 1990a; Brown & Gilligan, 1990b; Jack, in press).

ההתנגדות הבריאה של ילדים לניתוקים – אותה תשוקה אנושית עזה לקשר, שבימינו נתפסת באופן כללי כבסיסית לחיי הנפש – מובילה אותם למאבק פוליטי. בנים בילדות המוקדמת מתנגדים להיפרד מהנוחות וההנאות, כמו גם מאי-הנוחות והמכאובים, של עולם היחסים שלהם: הם רוצים להישאר עם האנשים שהיו איתם עד כה. ובנות בגיל ההתבגרות מתנגדות להיפרד מרקמת היחסים העשירה של ילדותן. התנגדות זו מעמידה בסימן שאלה את הסדר הרווח של היחסים החברתיים ומעוררת לחצים-נגדיים לאכוף סדר זה בשם הבריאות נפשית, נכון להיום, כמו גם למען הציוויליזציה.

כך, בתקופת הילדות המוקדמת לגבי בנים, כאשר הגבריות עומדת על הפרק, ובהתבגרות המוקדמת לגבי בנות, כאשר הנשיות מוטלת על הכף, התנגדות בריאה לניתוקים, שנהפכה למאבק פוליטי, נתקלת בלחץ חברתי הדורש ממנה ללבוש צורה של התנגדות פסיכולוגית – כלומר,

התנגדות לידיעה של מה שמתרחש ודחף להסתיר את המאבק.

כאן, ההבדלים שנצפו במהלך המאה בין בנים ובנות בכל הנוגע לתקופות של פגיעות מוגברת בחייהם, או של פתיחות לגדילה ולהיפצעות, מכילים הבטחה לשינוי. אם הבנות תהיינה מסוגלות לשמר התנגדות במהלך התבגרותן, אותה התנגדות שהוכנעה ביתר קלות בילדותם של הבנים, אזי התפתחותן הפסיכולוגית של נשים תשנה את הסדר הרווח של היחסים. בנים, משאלותיהם לקשר מורגשות אומנם בחזקה, אך מבוטאות בצורה פחות ברורה ונוטות להיות בסיסיות יותר ומהולות יותר באובדן מוקדם ובאימה. בהשוואה להם, משאלותיהן של בנות לקשר, שתססו ותפחו במהלך שנים של חוויות ילדות, נוטות להיות עמידות יותר, מובעות ביתר קלות, מוכרות טוב יותר, בעלות מרקם או מובחנות ברורים יותר, וכתוצאה מכך מפחידות פחות אף שאין הן כואבות פחות. התנגדותן הבריאה של בנות לניתוק, שצצה ועולה על סף ההתבגרות, כאשר הן נתקלות בתרבות של יחסים שנבנתה בעיקרה על-ידי גברים, מעמידה לפיכך בסימן שאלה את מה שהתקבל עד עתה כסיפור הרשמי של ההתפתחות האנושית: הסיפור המקבל כדבר מובן מאליו את ההפרדות, הסיפור שנראה הגיוני, הסיפור שדוחה את האפשרות של יחסים כנים או אמיתיים. אותה מהדורה מתוקנת של סיפור התפתחותי, שאני ג'והן והאישה הלוחמת, והנערות בנות השלוש-עשרה, מנסות להלביש על-גבי הסיפור האוטנטי של התנסותן בילדות.

VI – השלכות לגבי הטיפול

בחלומי אני מרכיבה את משקפיי על-גבי עדשות-המגע שלי. אני רואה כפול, פשוטו כמשמעו, אף-על-פי שאיני מבינה זאת בחלום. אני יושבת עם אישה, ונוכחת בצער רב, שרציתי יותר מדי מהיחסים – שאיני יכולה לקבל בשום אופן את מה שאני רוצה. היא אומרת, "אני לא יכולה להציע לך את עצמי", וההיגיון שבאמירתה נראה מוחץ. ואז – עדיין בחלום – אני מסירה את משקפיי ואומרת לפתע, "לא", כי אני יודעת לפתע שזה לא זה – רצייה מתייסרת זו של מה שאינו יכול להינתן. "לא", אני אומרת, ואז עוברת לספר את האמת על נסיוני ביחסים אלה. בנקודה זו ראשי מסתובב לפתע, כראשו של ינשוף המסתובב מאה ושמונים מעלות, ואני מרגישה – בתוך החלום – טלטול עז, כמו מהלומה, ומסוחררת לגמרי, כאילו אני רואה כפול. רק לאחר שאני מתעוררת, אני מבינה שכאשר הרגשתי מסוחררת היה זה כאשר ראיתי ברור, ושבחלום, כאשר הרגשתי שאני רואה ברור, ראיתי למעשה כפול, פשוטו כמשמעו, בהרכיבי שתי מערכות של עדשות שמנעו כל אפשרות לראות נכוחה.

אני חולמת את החלום הזה בלילה הראשון בשנה השנייה של "מועדון התיאטרון, הכתיבה והנופש" שהקמנו אָני רוג'רס, נורמי נואל ואנוכי יחד עם שמונה נערות מבית-הספר "אטריום". אנחנו נמצאות בטיול של סוף-שבוע ליד הר סוֹנְפִי בניו-המפשייר. ולמחרת בבוקר אני מבינה

שעבודה זו עם הבנות מחלחלת עמוק אל תוך עולם החלומות שלי, ומוליכה אותי לראייה מחודשת – להסתכלות חדשה על התנסותי ושיום חדש שלה; שהיא נושאת אותי בחזרה אל תקופת ההתבגרות – התקופה, כך אני מבינה כעת, שבה ראייה נכוחה נעשתה מהממת, מפתיעה. למעשה, באותה צורה שנינה מתארת כאשר היא מדברת על הבת בסיפור שלה, מעוררת כעס, אך ביסודה, איכשהו, נוגה יותר; התקופה שבה יחסים זרמו בשטף, גם אם דרך כמה מקומות סלעיים; התקופה לפני שהקול והראייה נעשו כפולים.

נערות מתבגרות מספקות מפתח להבנת ההתפתחות הפסיכולוגית של נשים. והן מספקות רעיונות אחדים למניעה של סבל פסיכולוגי וטיפול בו. לתפוס בנות ברגע שבו הן מאמצות ראייה מחודשת ביחס לדברים – ממש לפני ההתבגרות או סביב תקופה זו – פירושו לראות עולם הולך ונעלם: עולם עשיר של יחסים שנראה כה חזק, חלקית, משום שהוא נראה כה רגיל. לראות את העולם הזה נעלם, בעוד הבנות אומרות שדבר אינו הולך לאיבוד, או לפחות שום דבר בעל ערך, ולשמוע סיפור אחד של אהבה מתחיל להסתיר סיפור אחר ולהאפילו, עד אשר, כמו הלבנה בשעת ליקוי, הסיפור שמתחת זוהר באדום חיוור, משמע, לשאול את השאלה שבלב-ליבם של הטיפול והמניעה: האם אובדן זה הכרחי, האם הסבל והגרירה הנפשית הללו בלתי-נמנעים – שאלה שמתקשרת להתנגדות הבריאה ולאומץ-הלב של בנות (ראו גם: Rogers, 1990).

הפרדוקס המרכזי של ההתפתחות הפסיכולוגית של נשים – ושל גברים – נפתח לבחינה מחודשת: ההוצאה של עצמך אל מחוץ לקשר למען היחסים. והסתירה הפנימית שבמשפט זה – אותו מקום נסתר ומבלבל שבו המלה "יחסים" מאבדת או משנה את משמעותה – נהפכת אז למוקד של שאלה חדשה: מה תהיה המשמעות של אי-ויתור על יחסים?

ראשים מתערבלים, התקפי סחרחורת, קדרות מאיימת, קול שלוחש "תפסו מחסה". כמו בנפרי עם גייל, שילה או רוזי, אני שואלת את עצמי את השאלה המוליכה אל מתחת לפני השטח: ההתנגדות הבריאה לניתוק, שנהפכת להתנגדות או מאבק פוליטיים, שמופעל עליהם אז לחץ ליהפך להתנגדות פסיכולוגית – לראות כפול, לא לדעת.

מכיוון שקיימת סבירות גבוהה שנשים ונערות המתנגדות לניתוקים ימצאו את עצמן בטיפול – על כך שהכניסו את עצמן לצירוף כזה או אחר של צרה פוליטית ופסיכולוגית – המטפלים מצויים בעמדת-מפתח המאפשרת להם לחזק את ההתנגדות הבריאה ואת אומץ-הלב, לעזור לנשים להחיות קולות אבודים ולספר סיפורים אבודים, ולספק בתי-מקלט ל"מחתרת". אם הם יכווננו את עצמם לקולותיהן של הבנות בתקופה שלפני אימוץ הראייה המחודשת, יוכלו המטפלים להיות בני-לוויה טובים לנשים עם חזרתן דרך המעברים – תוך שהן הולכות לאחור כעת – מהתנגדות פסיכולוגית, שלובשת צורה של אי-ידיעה ואשר מסתירה סדרה שלמה של ניתוקים, אל התנגדות פוליטית, החושפת יחסים כוזבים ומציגה קבל עם ועדה הפרות במסגרת

יחסים, ומשם אל התנגדות בריאה לניתוק המעניקה חסינות מפני מחלה פסיכולוגית – אותה התנגדות המושרשת ברצון לקיים יחסים כנים.

מקורות

Belenky, M., Clinchy, B., Goldberger, N. & Tarule, J. (1986). *Women's ways of knowing: The development of self, voice, and mind*. New York: Basic.

Block, J. (1990). Ego resilience through time: Antecedents and ramifications. In *Resilience and psychological health*. Symposium of the Boston Psychoanalytic Society, Boston, MA, October 1990.

Brown, L.M. (1989). *Narratives of relationship: The development of a care voice in girls ages 7 to 16*. Unpublished doctoral dissertation, Harvard University Graduate School of Education, Cambridge, MA.

Brown, L.M. (1991) *Telling a girl's life*. Women & Therapy.

Brown, L.M. (1991). A problem of vision: The development of voice and relational knowledge in girls ages 7 to 16. *Women's Studies Quarterly*.

Brown, L.M. & Gilligan, C. (1990a). Listening for self and relational voices: A responsive/resisting reader's guide. In M. Franklin (Chair), *Literary theory as a guide to psychological analysis*. Symposium conducted at the annual meeting of the American Psychological Association, Boston, MA, August 1990.

Brown, L.M. & Gilligan, C. (1990b). Meeting at the crossroads: The psychology of women and the development of girls. Manuscript submitted for publication.

Debold, E. (1991). *The body at play*. Women & Therapy.

Debold, E. & Tolman, D. (1991). Made in whose image? Paper presented at the Ms. Foundation's Fourth Annual Women Managing Wealth Conference, New York, January 1991.

Demitrack, M., Putnam, F., Brewerton, T., Brandt, H. & Gold, P. (1990). Relation of clinical variables to dissociative phenomena in eating disorders. *The American Journal of Psychiatry*, 157(9), 1184–1188.

Deutsch, H. (1944). *Psychology of women* (Vol. 1). New York: Grune & Stratton.

Elder, G. & Caspi, A. (1990). Studying lives in a changing society: Sociological and personological explorations. In A. Rabin, R. Zucker, R. Emmons & S. Frank (eds.), *Studying persons and lives* (pp.

226–228). New York: Springer.

Fine, M. (1986). Why urban adolescents drop into and out of public high school. *Teachers College Record*, 87(3), 393–409.

Freud, S. (1899/1900). The interpretation of dreams. In J. Strachey (ed. and trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vols. IV & V)*. London: The Hogarth Press.

Freud, S. (1905). Three essays on the theory of sexuality. In J. Strachey (ed. and trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol. VII)*. London: The Hogarth Press.

Freud, S. (1933). New introductory lectures on psychoanalysis (Lecture XXXIII: Femininity). In J. Strachey (ed. and trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol. XXII)*. London: The Hogarth Press.

Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gilligan, C. (1990a). Joining the resistance: Psychology, politics, girls and women. *Michigan Quarterly Review*, 29(4), 501–536.

Gilligan, C. (1990b). Teaching Shakespeare's sister: Notes from the underground of female adolescence. In C. Gilligan, N. Lyons & T. Hanmer (eds.), *Making connections: The relational worlds of adolescent girls at Emma Willard School* (pp. 6–29). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Gilligan, C., Brown, L.M. & Rogers, A. (1990). Psyche embedded: A place for body, relationships, and culture in personality theory. In A. Rabin, R. Zucker, R. Emmons & S. Frank (eds.), *Studying persons and lives* (pp. 86–147). New York: Springer.

Gilligan, C., Lyons, N. & Hanmer, T. (eds.) (1990). *Making connections: The relational worlds of adolescent girls at Emma Willard School*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Greenberg-Lake Analysis Group (1991, January). *Shortchanging girls, shortchanging America: A nationwide poll to assess self esteem, educational experiences, interest in math and science, and career aspirations of girls and boys ages 9–15*. (Available from The American Association of University Women, 515 Second Street NE, Washington, DC 20002.)

Hancock, E. (1989). *The girl within: A groundbreaking new approach to female identity*. New York: Fawcett Columbia.

Horney, K. (1926). The flight from womanhood. *International Journal of Psychoanalysis*, 7, 324–

339.

Jack, D. (in press). *Silencing the self: Depression and women*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kincaid, J. (1985). *Annie John*. New York: Farrar Straus Giroux.

Kingston, M.H. (1977). *The woman warrior*. New York: Alfred A. Knopf.

Miller, J.B. (1984). The development of women's sense of self. *Work in Progress*, No. 12. Wellesley, MA: Stone Center Working Papers Series.

Miller, J.B. (1986). *Toward a new psychology of women* (second edition). Boston: Beacon.

Miller, J.B. (1988). Connections, disconnections and violations. *Work in Progress*, No. 33. Wellesley, MA: Stone Center Working Papers Series.

Petersen, A. (1988). Adolescent development. *Annual Review of Psychology*, 39, 583–607.

Rich, A. (1979). *On lies, secrets, and silence: Selected prose, 1966–1978*. New York: Norton.

Rogers, A. (1990). The development of courage in girls and women. Unpublished manuscript, Harvard University, Project on the Psychology of Women and Development of Girls, Cambridge, MA.

Rogers, A. (1991). A feminist poetics of psychotherapy. *Women & Therapy*.

Rutter, M. (1986). The developmental psychopathology of depression: Issues and perspectives. In M. Rutter, C. Izzard & P. Read (eds.), *Depression in young people: Developmental and clinical perspectives*. New York: Guilford Press.

Seligman, M.E.P. (1991). *Learned optimism*. New York: Random House.

Showalter, E. (1985). *The female malady*. New York: Penguin.

Stone Center Working Papers Series. *Work in Progress*. Wellesley, MA: Wellesley College.

Stern, L. (1991). Disavowing the self in female adolescence. *Women & Therapy*.

Thompson, C. (1964). *Interpersonal psychoanalysis*. New York: Basic.

Tolman, D. (1991). Adolescent girls, women and sexuality: Discerning dilemmas of desire. *Women & Therapy*.

